

Birka a východní Evropa

Tomáš Vlasatý – Sigtrygg, Marobud

Cílem této práce je podat ucelený obraz o kontaktech a kulturních vlivech Skandinávie, především centrální části Švédska, s východní Evropou. Východní Evropou máme na mysli území, na kterém se zformovala Kyjevská Rus, tedy současné západní Rusko (Novgorod), Bělorusko a Ukrajina (Kyjev) v okolí řek Dněpr a Volha. Práce je členěna do šesti kapitol. Rád bych dodal, že jde o minimalistický výtah uvedené literatury, který by mohl vydat na samostatnou knihu, že předpokládaným čtenářem bude člen reenactorské obce a že k porozumění je potřeba minimální znalost poměrů Kyjevské Rusi.

1) Úvod (shrnutí minulé přednášky a nástin tématu)

Na konci vendelského období, v druhé polovině 8. století, představovalo Švédsko (dnešní Uppland a okolí jezera Mälaren s centrem ve Staré Uppsale) poměrně sjednocený mocenský celek. Od roku 700 Švédové podnikali expanzi a ovládli vojensky i obchodně baltskou oblast. Na jezeře Mälaren se také od 2. století nacházelo jedno z největších obchodních center Skandinávie – ostrov Helgö. O významu této obchodní stanice svědčí fakt, že archeologické nálezy obsahují např. sošky Buddhy ze severní Indie a franské sklo. Je jisté, že již v předvikinské době se ve Švédsku nacházelo město, které mělo kontakty se západní Evropou a orientem. V druhé polovině 8. století se objevuje město Birka (název znamená buď „bříza“ nebo „obchodní stanice“) na ostrově Björkö a přejímá od stanice Helgö kontakty. Birka fungovala jako křižovatka dálkových obchodních tras a spojovala dvě oddělené provenience – západní Evropu a byzantský a arabský svět. Zanikla kolem roku 970, přičemž její funkci mezinárodní stanice přejal Gotland, funkci lokální přejala Sigtuna.

Vraťme se nyní ke švédské expanzi, kterou v otázce kontaktů s východní Evropou pokládám za klíčovou. Jak jsem dokázal v jednom svém článku, švédskou rozpínavost zachycují také islandské ságy, a to již od roku 600, kdy dochází k pokusům o ovládnutí pobaltských zemí. Zatímco v první polovině sedmého století se Švédové podle ság soustřeďují pouze na baltský region, druhá polovina se nese ve znamení občasných výprav do zemí „za horizontem známého“. Například Ívar Výbojný zemřel kolem roku 700, když se plavil ve Finském zálivu. Je patrné, že dnešní Rusko nebylo ještě v 7. století Seveřanům známé, což se změnilo v 8. století, jak si za chvíli povíme. Je příznačné, že Skandinávci na objevených územích stavěli pevnosti – s tím se setkáváme v pobaltských zemích a budeme se s tím setkávat i v průběhu výprav do východní Evropy.

Odráž těchto raných výprav na východ můžeme dobře zaznamenat v mytologii, kde východ představuje místo plné zla. Na východě má ležet Jötunheim, na východ se vydává Þór zabíjet obry a je to také východ, odkud připlouvá loď Naglfar. Západ, s nímž Seveřané navázali hlubší kontakty až s počátkem vikinských výprav v 8. a 9. století, se v mytologii prakticky neobjevuje. Stejně tak jsou dochovány pouze dva výrazy pro původní skandinávské obchodní cesty - „východní cesta“ (*austrvegr*, Baltské moře) a „severní cesta“ (*norvegr*, Norsko), spojení „západní cesta“ není známé. To neznámá, že by Skandinávci neznali západ, jak se například snaží poukázat seriál *Vikings*, protože se západem dlouhou dobu obchodovali – znamená to, že rozsah kontaktů se západem nebyl tak široký nebo že západ nebyl vnímán jako hrozba, protože tam Seveřané bojovali pouze zřídka.

2) Normanská a antinormanská teorie, současné bádání a přístup v přednášce

Raným dějinám Ruska bylo v minulosti věnováno hodně pozornosti, jelikož se jedná o otázku státnosti největší země na světě. Historie pak byla prosazována k politickým účelům a propagandě, lze tedy říci, že bádání v oblasti severských kontaktů s východní Evropou bylo do značné míry tendenční a proměnlivé. Nechci vás zatěžovat složitými fakty, ale měl bych vás krátce seznámit s myšlenkou normanismu a antinormanismu.

V 18. století poukázalo několik německých historiků působících v Rusku (Bayer, Müller, von Schlözer) na možný severský (švédský) původ Rurikovců a severský původ slov *Rus* a *varjag*. Tuto tezi nazýváme *normanismem* či *normanskou teorií*. Vzhledem k tomu, že nedlouho předtím spolu Rusko a Švédsko vedly boje, to bylo tvrzení nepopulární, protože zpochybňovalo ruskou

státnost v jejich samotných základech. Přes všechnu odbornost, kterou normanisté použili, byla teorie považována za politickou, a proto byla odmítnuta veřejností i ruskými historiky. Mezi největší odpůrce normanismu patřil M. V. Lomonosov. Opozice se snažila dokázat, že na tvorbě Kyjevské Rusi se podíleli pouze Slované, přičemž varjagové měli být součástí nějakého jiného etnika. Tuto teorii pak nazýváme antinormanismem. Existovala také tzv. chazarská teorie, ale ta se příliš neprosadila.

V 19. a 20. století se vědecké bádání přiklonilo k normanismu. Během Stalinovy vlády se sovětská historiografie snažila tuto teorii opět zpochybnit a použít ji ve svůj politický profit. Součástí sovětské propagandy byla Kyjevská Rus založená výhradně Slovy, což se snažila dokázat historiografie a archeologie. Ač je tento přístup dnes kritizován, nelze sovětská éře upřít, že nashromáždila velké množství důkazů o slovanském osídlení, které je možné použít v dalším bádání. S pádem Sovětského svazu se objevila snaha o objektivitu a vznikají práce o vzájemném vlivu obou kultur. Tolik ve zkratce k historii bádání.

Chtěl bych doplnit ještě několik poznámek technického rázu. Pokud používám označení „Švédové“, pak tím označuji kmen Svear, který žil v centrálním Švédsku. Zároveň bych rád dodal, že bychom těžko hledali spojnicu východní Evropy přímo s Birkou, pokud nepočítáme některé artefakty, které se nacházejí na obou místech současně, můžeme však nastínit vztahy Švédska, ve kterém měla Birka důležité místo (pokud cizinec připlul do Švédska, pak s největší pravděpodobností dorazil do Birky). Protože se v práci chceme zabývat pouze Birkou, můžeme si vymezit dataci 750-970, kterou překročím pouze u některých zajímavostí.

3) Pojem Rus a varjag

Slovo Rus, které dalo název Rusku, bylo v minulosti interpretováno rozličnými způsoby. Pojďme se podívat, jak se slovo objevuje v pramenech.

V *Pověsti dávných let*, která se někdy nazývá také *Něstorův letopis*, kmen Rusů sídlí „za mořem“ (za Baltem). Za franským králem Ludvíkem Pobožným dorazili roku 839 do Ingenheimu poslové Rusů (*Rhos*), kteří podle jeho úsudku pocházeli ze Švédska. Zajímavostí je, že je obvinil ze špionáže, protože právě v té době probíhaly skandinávské nájezdy na Frísko; v živé paměti přitom musel mít nepříliš úspěšnou Ansgarovu misi, která odhalila, že Švédové jsou nepřátelé křesťanství. Většina dnešních badatelů zastává názor, že nejlepší spojitost *Rus – Švédsko* představuje finské označení Švédska – *Ruotsi*. Základem *Ruotsi* je zřejmě staroseverské *róðsmenn* (ze slovesa *róa*, veslovat), to jest „veslaři“ (veslovali proti proudu řek). Dana Picková se domnívá, že se slovo pozvolným přesunem Severanů rozšířilo z Finska do dnešního Ruska, kde se *Ruotsi* transformovalo do Rus a získalo nový význam:

„Předpokládá se, že šlo o východoslovanskou podobu finského slova Ruotsi, který ve finštině dodnes označuje Švédsko. Ugrofinské kmeny, sídlící na severu východní Evropy, tak zřejmě nazývali Skandinávce, kteří pronikali do východní Evropy. Setkali se s nimi totiž dříve než Slované, a to již někdy v 7.-8. století. Mohlo jít o elitních oddíly ozbrojených dálkových kupců složené z Varjagů, nebo jak se domnívá německý historik Dittmar Schorkowitz, o severské obyvatelstvo, které přicházelo do východní Evropy s úmyslem kolonizovat zdejší nepříliš hustě osídlené kraje a usídlilo se jižně od Finského zálivu. Jakmile se Slované zapojili do fínsko-švédských kontaktů, přejali místní označení Severanů do svého jazyka, kde dostalo podobu Rus'. O století později se pojmenování Rus rozšířilo na země a kmeny podřízené ruskému knížeti v Kyjevě a nakonec na formující se státní útvar i na jeho východoslovanské obyvatelstvo.“
(Picková, 2007: 260)

Slovo varjag vychází ze staroseverského *væringi*, což doslova znamená „přísežný druh/společník“. Dnes se užívá pro označení všech Severanů operujících ve východní Evropě a Byzanci, ale domnívám se, že ne každý Rus byl automaticky pokládán za varjaga. Mezi Rusy byli také obchodníci, zatímco pojem varjag se vztahuje pouze k válečníkům, kteří se chtěli nechat

najmout. Je však pravda, že obchod a boj byly velice pevně spjaty a boj byla jen další konsekvence obchodu. Je také možné, že původně slova Rus a varjag označovala téže osoby, ale v jiných situacích – Rus během veslování a varjag při službě vládci. Tyto termíny ale postupem času získaly jiný význam a z Rusů a Varjagů se staly zastřešující pojmy pro všechny Skandinávce.

Je složité říci, kdy poprvé slyšíme o varjazích. Někteří autoři se domnívají, že se o nich poprvé dozvídáme roku 911, kdy se Kyjevská Rus domluvila s Byzancí na smlouvě o obchodu a vojenské službě. Tehdy v Byzanci sloužilo několik set vojáků jako žoldáků, ale netvořilo gardu. Jiní autoři (Duczko) se domnívají, že základem varjažské gardy v Kyjevě a v Konstantinopoli byl odchod knížete Vladimíra do Švédska kolem roku 977, kde zrekrutoval vojáky, s jejichž pomocí se prosadil v Kyjevě. Hlavní éra varjažských gard nastává od roku 988, kdy Vladimír poslal do Konstantinopole na 6000 bojovníků. Tato éra končí až ve 13. století.

Je zajímavé, že známe několik desítek jmen varjagů, kteří odešli ze Skandinávie na východ. Jsou zaznamenána na runových kamenech, ale také v ruských pramenech. Nás bude zajímat především to, že se runové kameny nacházejí především v Upplandu okolo jezera Mälaren, tedy i v okolí Birky. Je pravda, že se jedná o kameny pocházející i z 11. století a že Uppland je na runové kameny neobyčejně bohatý, což naši statistiku ovlivňuje, ale věřím, že tento fakt stále dobře vypovídá o centrální pozici Upplandu. V době, kdy Birka fungovala, musela být hlavním výchozím bodem expanzí na východ. K tomu přispívá také fakt, že tato oblast leží defakto nejbližší Finskému zálivu, který byl vstupní branou na východ.

Další prokazatelný fakt, že Rusové byli Seveřané, přinesla genetika. Bylo zjištěno, že DNA Rurikovců náleží haplogrupině N1c1, která je typická pro Švédsko.

4) Kontakty severského světa s východní Evropou

Kontakty Seveřanů s Přiladožím existovaly od pozdní doby bronzové nebo rané doby železné, ale jak jsme již řekli, zesílily v 7. století, kdy tamější oblast obývali Finové, nikoli Slované. Jako klíčové musíme chápat založení Staré Ladogy (*Aldeigjuborg*), které lze datovat k roku 753. Ladoga se nachází poblíž místa, kde řeka Volchov ústí do Ladožského jezera, a ovládala tak strategický bod. Švédové, kteří se dostali až sem, měli dvě možnosti. Mohli se vydat:

- ◆ Tzv. *cestou od varjagů k Řekům*, to znamená vzhůru po řece Volchov k dnešnímu Novgorodu na Ilmeňské jezero a poté přes řeky Lovat', Kuňja a Serjoža k dnešní vesnici Volok, kde museli přetáhnout lodě po převlase na řeku Toropu (Volok znamená v ruštině převlaka), odkud se splavili na Západní Dvinu, vpluli do řeky Kasplji až po její zdrojnici jezero Kasplja, kde se nacházela další převlaka. Po přetažení lodí se Seveřané ocitli na Dněpru poblíž Gnězdova, na místě dnešní Katyně. Po Dněpru se dalo plout až na Černé moře s výjimkou sedmi dněperských peřejí, které se nacházely v pásu 66 km poblíž dnešního města Dněpropetrovsk. Seveřané museli své lodě táhnout na převlakách po souši a stávali se tak často terčem Pečeněhů, což dokládají i runové kameny.
 - ◆ Existovala i alternativa. Seveřané mohli plout z Baltského moře přímo do Rižského zálivu do Západní Dviny, čímž si ušetřili jednu převlaku.
- ◆ Východní obchodní trasou používanou arabskými obchodníky, to znamená vzhůru po řece Svir do Oněžského jezera, po řece Kovža na Bílé jezero a dále na řeku Šeksnu, odkud se po převlase dalo dostat na Volhu, která ústí do Kaspického moře.
 - ◆ Alternativou byla řeka Msta, která ústí do Ilmeňského jezera. Převlakou se dalo dostat na řeku Tverca, která ústí do Volhy. Další alternativou byla Pola, která také ústí do Ilmeňského jezera a ze které se převlakou také dalo dostat na horní tok Volhy. Z toho je patrné, že možností bylo vícero, protože oblast se rozprostírá na rovině a je zásobena dostatkem řek.

Pověsti dávných let popisují, že Slované se Seveřanům nejprve vzepřeli a vyhnali je, protože od nich vybírali daně, ale poté zjistili, že si nedokáží sami vládnout, a pozvali Rurika a jeho bratry. Toto pozvání se mělo odehrát kolem roku 860. Rurik měl založit Novgorod, zatímco jeho bratři Sineus a Truvor se měli usadit v Běloozeru a Izborsku. Rurik byl dříve pokládán za literární postavu podobnou Praotci Čechovi, který pouze symbolizuje příchod daného etnika na území, ale dnes již není jeho historicita zpochybňována. Zpochybňování jsou jeho bratři Sineus a Truvor a soudí se, že jde o zkomoleninu výrazů, které v překladu znamenají „jeho příbuzní a věrní“, což má logiku. Novgorod, který znal písař Něstor, byl založen až v 10. století, Rurik však mohl založit pevnost, kterou dnes nazýváme Rurikovo Gorodišče a která se v islandských pramenech nazývá *Hólmgarðr* („Pevnost na ostrůvku“). Toto město se stalo výchozím bodem všech následujících expanzí a hlavním městem skandinávského = ruského území ve východní Evropě. Je velice pravděpodobné, že Rurik a lidé z jeho okolí pocházeli ze vznešeného rodu, který měl silné vazby na švédskou královskou rodinu.

Deváté století je obecně období, kdy se na východě projevují vikinské výpravy v celé své šíři. Obecně byla oblíbenější cesta „od varjagů k Řekům“, to však neznamená, že by cesta na Volhu nebyla používána. Cesta po Dněpru pouze nabízela na rozdíl od oslabených chalífátů více možností výtěžku:

„Doba, kdy Varjagové dorazili do byzantských obchodních center, byla příhodná, neboť expanze, kterou vedli Arabové západním směrem, a především jejich pirátské akce narušily tradiční obchodní cestu Středomořím, která byla dosud doménou byzantských obchodníků.“ (Picková, 2007: 257)

Třebaže trvalo celých 150 let, než Seveřané založili stanici Ladogu a otevřeli si tím východní svět, následujících 250 let se neslo ve znamení mnohem rychlejšího vývoje, který byl dán systematickým obchodem a vojenskými útoky. Již dříve jsme řekli, že Seveřané mezi obchodnictvím a válečnictvím nedělali velké rozdíly a v obou odvětvích byli mimořádně úspěšní. Zároveň se osvědčili jako dobří zakladatelé opevněných sídel podél řek:

„Podél dlouhých cest si Varjagové budovali další opevněné obchodní základny. Jedněm sloužili pouze jako záchytné body během dlouhé plavby, druzí se tu usídlili na zimu, pokud nestačili včas odplout do Skandinávie, další se svými družinami i rodinami natrvalo.“ (Picková, 2007: 257)

Tak vznikla taková sídla, jako je například Gnězdovo, které mělo být spravováno příbuznými vedlejší větve švédských panovníků. Obdobná opevněná města se nazývala *seversky garðr*, což je také důvod, proč se Kyjevské Rusi říká *Garðaríki*, „Země opevněných měst“ nebo též „Země hradů“. Od domorodých slovanských etnik vybírali daně a v některých případech je zajímali a prodávali do otroctví.

Během 8.-9. století navázali Varjagové obchodní styky s Volžským Bulharskem, zatímco roku ve 30. letech 9. století poprvé slyšíme o Rusech v Byzanci. Specifickou kapitolu v dějinách Rusů tvoří Rurikovi družiníci Askold a Dir, kteří se kolem roku 860 zmocnili Kyjeva. Toto slovanské město na Dněpru poskytlo dostatečné zázemí pro další útoky, což Askold a Dir okamžitě potvrdili tím, že napadli Konstantinopol s dvěma sty loděmi.

Roku 882 Rurikův následník Oleg poráží Askolda a Dira a podrobuje si Kyjev. Kyjev a Hólmgarðr se stávají součástí jedné říše, kterou dnes historikové nazývají Kyjevská Rus. Dochází k pozvolné centralizaci moci, na jejímž počátku stál obchod a na jejímž konci stála christianizace Kyjevské Rusi, mezinárodní politika a asimilace s převládajícím slovanským obyvatelstvem. Jak říká Dana Picková: „Kyjevská Rus byla vedlejším produktem severského obchodu.“

5) Materiální a kulturní výměna

A nyní se pojd'me podívat, jak severský obchod fungoval. Je jasné, že Birka nejen přijímala obchodníky z celého známého světa, ale také vysílala. Do hledáčku arabských pramenů se dostávají tito obchodníci až na přelomu 9. a 10. století, což můžeme považovat za jakousi kulminaci. Ta se ve Švédsku projevuje nárůstem stříbrných mincí v letech 890-950. Výprava Ingvara Zcestovalého (1036–1041) a četné runové kameny vztyčené na padlé muže nám ukazují, že vydat se na východ znamenalo riskantní podnik.

V ságách jsou pasáže, které hovoří o varjazích, naplněny atmosférou přepychovosti a unikátnosti. Lze se domnívat, že to souvisí s tím, že obchodníků a řemeslníků bylo mezi Rusy více, jinými slovy se jednalo o obvyčejnější a běžnější řemesla. V případě potřeby či vidiny lepšího zisku se však i ti mohli chopit zbraní. Ibn Fadlan popisuje, že každý obchodník má u sebe tři zbraně. S tím souhlasí i Peršan Ibn Rustah, podle něhož se jakýkoli majetný Rus stal obětí násilného útoku. Určitá forma soudržnosti, která by podobným násilnostem zabránila, přišla až s centralizací moci během vlády kyjevských knížat.

V minulé přednášce o Birce jsme si řekli, že se v Birce obchodovalo hlavně s kožešinami (medvědími, liščími, kuními, vydřími, bobřími a sobolími), které představovaly společně s bronzovými ozdobami hlavní exportní artikly. Totéž slyšíme také v případě *Hólmgarðu*, kde muselo být hlavní odbytiště kožešin. Ibn Rustah píše, že „*jediným zaměstnáním Rusů je obchod se sobolími, veverčími a jinými kožešinami.*“ Totéž potvrzuje *Knihy o záboru země*: „*V Norsku žil proslulý muž jménem Skeggi Skútaðský a jeho synem byl Björn, kterému se říkalo Björn Kůže, protože jezdil obchodovat do Holmgarðu. A když byl Björn unaven obchodními jízdami, odplul na Island.*“ Na území Kyjevské Rusi nacházíme skandinávské šperky, brože a amulety.

Mezi importované předměty, které nacházíme v Birce, patří zejména unikátnější předměty a luxusní zboží. V minulé přednášce jsme řekli, že se dováželo například arabské stříbro, byzantské hedvábné a brokát, ale ani v jednom případě se nejedná o import z území ovládaného Rusy. Mezi takové by jistě mohly patřit skleněné korálky, slovanští otroci, oděvy či oděvní doplňky (plisovaný len, „ruské čapky“), zbraně a zbroje (helmy?, bulawy, sekery). Rád bych upozornil na to, že lamelové zbroje nebo hedvábné kaftany s knoflíky nebyly původní ani v Kyjevské Rusi. Naopak široké kalhoty nejsou součástí módy varjagů na východě, nýbrž šlo o honosný oděv ve Skandinávii. Prakticky všechny importované předměty, které nacházíme v kontextu kyjevských vládců i hrobů z Birky, můžeme datovat do 10. století; tato kumulace musí opět souviset s centralizací moci v Kyjevě. Do té doby se Rusové ve východní Evropě do značné míry přidržovali původní skandinávské hmotné i duchovní kultury. Větší počet jedinečných nálezů v Birce musíme vnímat jako důkaz silného kontaktu s východem; stejně tak Gnězdovo vykazuje silné kontakty s centrálním Švédskem.

Mimo vlivy hmotné můžeme mluvit také o vlivech nehmotných – zajímavou kapitolu tvoří slovanské výpůjčky ve staroseverštině a naopak staroseverské výpůjčky ve slovanských jazycích. Je příznačné, že většina mně známých výpůjček se týká zbraní, pevností, společenské organizace nebo námořnictví. Proto slovo *taparox* označuje slovanský typ sekery (z ruského *topor*), stejně jako *jakor* (kotva) vychází ze staroseverského *akkeri*, ruský *tiun* (správce) vychází ze staroseverského *þjónn* (služebník) atd.

Otázky na závěr – diskuze:

- ♦ Jaká byla příbuznost / spojitost vůdců Gnězdova a vládce Birky? Poražená knížata prchají do Švédska, svazky knížat se švédskými princeznami, švédsko novgorodská válka o Finský záliv
- ♦ Do jaké míry lze používat předměty nalezené v Rusku? A jak je lze používat pro zbytek Skandinávie?
- ♦ Birka a Aldeigjuborg vznikly přibližně ve stejnou dobu. Není to výsledek téhož úsilí? Angažovanost švédských králů při zakládání podobných center.
- ♦ Periodicky se opakující švédské výboje na východ – doba bronzová/raná doba železná, od

600-1100 a pak série válek, které se táhly až do 19. století. Každá země má zájmovou oblast.

6) Doporučená literatura

AMBROSIANI, Björn. *Eastern connections : excavations in the Black Earth 1990- 1995. 2, Numismatics and metrology*, Stockholm 2004.

DUCZKO, Wladyslaw. *Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, Leiden-Boston 2004.

PICKOVÁ, Dana. O počátcích státu Rusů. In: *Historický obzor. Časopis pro výuku dějepisu a popularizaci historie*, 18/11-12, 2007: 253-261.

THOMSEN, Vilhelm Ludvig Peter. *The relations between ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian state*, Oxford-London 1877.

<http://www.e-stredovek.cz/view.php?cisloclanku=2009040001>

<http://www.severskelisty.cz/dobrodr/dobr0033.php>